

9 DÍLČÍ ZÁVĚRY A INTERPRETACE VÝSLEDKŮ TERÉNNÍCH VÝZKUMŮ SÍDELNÍHO AREÁLU NA SEVEROVÝCHODNÍM PŘEDHRADÍ POHANSKA U BŘECLAVI Z LET 2008–2016

Hlavním cílem této knihy je zveřejnění archeologických pramenů získaných terénním výzkumem sídelního areálu na Severovýchodním předhradí Pohanska u Břeclavi v letech 2008–2016. Hroby z kostelního pohřebiště i pozůstatky rotundy již byly publikovány dříve (*Macháček – Balcárková – Čáp et al. 2014*), a proto jsme se v této práci zaměřili na zbývající komponenty – především obytnou a výrobní, které začaly být intenzivně zkoumány po roce 2012. Archeologické prameny v úplnosti zveřejňujeme ve druhé, katalogové části knihy. Úvodní kapitoly jsou věnovány jejich dílčímu vyhodnocení. Podle potřeby jsme využili i některé údaje získané výzkumy z let 2018–2020 (např. dendrochronologické datování studny či prostorovou distribuci některých druhů nálezů). Výsledky, které v našem závěru sumarizujeme, nejsou finálním zhodnocením všech objevů, které jsme na Severovýchodním předhradí v poslední době učinili, neboť poslední výzkumné sezony (2018–2020) nemohly být z časových a kapacitních důvodů do našeho vyhodnocení zahrnuty v plném rozsahu. I přesto považujeme dosavadní závěry za vysoce relevantní a hodné publikace, protože zásadním způsobem rozšiřují naše znalosti o procesech, formujících sociální struktury raného středověku ve středovýchodní Evropě.

Severovýchodní předhradí o celkové výměře cca 2,7 ha se nachází na oválném, mírně zvýšeném areálu, který je obklopen zazemněnými rameny Dyje a její říční nivou. Jedná se o severní cíp písčito-šterkovité vyvýšeniny, silně poznamenané erozní činností Dyje, jejíž ramena procházela skoro celým Pohanskem od jihu na sever. Od centrální části je předhradí odděleno destrukcí hradby. Prostor Severovýchodního předhradí nebyl nikdy obděláván jako orná půda. Nadložní vrstvy se proto nacházejí ve velice dobrém stavu a obsahují značné množství archeologických nálezů, které zůstaly víceméně *in situ*. Po západním okraji Severovýchodního předhradí nyní prochází asfaltová komunikace vedoucí k lichtenštejnskému zámečku.

Uprostřed předhradí stojí vědecko-výzkumná základna Masarykovy univerzity, která Pohansko zkoumá bez přerušení již od roku 1958, což je v čes-

kém i evropském prostoru výjimečné. Prostor tzv. Severovýchodního předhradí však byl v rámci systematického výzkumu Pohanska dosud spíše opomíjen, i když větší terénní výzkumy zde proběhly již v 60. a 70. letech 20. stol. Až nejnovější odkryvy však prokázaly zásadní význam této polohy pro řešení důležitých otázek spojených s vývojem středoevropské společnosti raného středověku (*Macháček – Wihoda 2019*). Zasloužené pozornosti se dostalo Severovýchodnímu předhradí především po roce 2006, kdy laborant a terénní technik Ústavu archeologie a muzeologie Masarykovy univerzity Pavel Čáp poprvé upozornil na nenápadnou vyvýšeninu v prostoru Severovýchodního předhradí. Jak se později ukázalo, šlo o terénní relikt stavební destrukce dosud neznámé velkomoravské rotundy (*Macháček – Balcárková – Čáp et al. 2014*), okolo níž se rozkládalo rozsáhlé, v současnosti již téměř úplně prozkoumané pohřebiště se 154 evidovanými jedinci. Nej důležitější objev byl učiněn v interiéru rotundy, kde se nacházelo pět hrobů. Dva muži a tři děti ve věku od 18 měsíců do 12 let zde byli uloženi pod podlahu stojící stavby (*Macháček – Balcárková – Čáp et al. 2014; Macháček – Wihoda 2019, 1–38*). Rozmístění hrobů definovala hlavní podélná osa kostela, procházející apsidou a středem lodi. Hroby ležely buď přímo na podélné ose (H153) nebo paralelně vedle ní. Přítomnost hrobů v interiéru kostela je velice důležitým fenoménem. V prostředí Velké Moravy to indikuje buď příslušnost zemřelých k nejvyšší elitě země, nebo postupnou proměnu sociální struktury zdejší společnosti.

Na základě těchto objevů jsme zformulovali hypotézu o sociální struktuře zde pohřbené komunity a společenském statusu těchto lidí. Nejvýznamnějším pohřbem z celé skupiny byly zjevně pozůstatky staršího muže z hrobu č. H153, který se nacházel v prestižní poloze na hlavní ose kostela (*Macháček 2016*). S nezbytnou mírou nejistoty ho identifikujeme jako zakladatele, příp. vlastníka kostela. Svědčí o tom především poloha hrobu na středové ose stavby. Ta je považována i v raně středověkém prostředí za velice prestižní. Pozice zakladatelů kostelů uvnitř velkomoravské společnosti však

není dosud vyjasněná. V raně středověkém Bavorsku se stavitelé kostelů rekrutovali, pokud pomineme panovníka, jak ze svobodných a dědičných majitelů alodiálních pozemků, tak i z významných beneficiářů – úředníků, družiníků a jiných vysoce postavených osob, kteří ve službách knížat či králů drželi různé úřady či důchody. Obě možnosti připadají teoreticky v úvahu i v našem případě. Pokud by měl být muž z hrobu č. H153 beneficiářem velkomoravského knížete, pak v kontextu Pohanska nejspíše zastával funkci správce hradu, pro kterou se ve střední Evropě 12. století ujalo pojmenování *castellanus*. Pracujeme s hypotézou, že na Severovýchodním předhradí Pohanska byl ve vlastnickém kostele pohřben jeho zakladatel, patrně správce hradu, a na okolním hřbitově jeho *familia*, kterou chápeme jako domácnost, v jejímž centru sice stála hlava rodiny („*pater familias*“) a jeho nejbližší rodinní příslušníci, *familii* však kromě nich tvořili i služebníci, čeledí a další na nich závislé osoby, např. širší příbuzenstvo.

Dalším krokem v poznávání Severovýchodního předhradí Pohanska byl výzkum prováděný již mimo pohřebiště, jehož cílem bylo testování výše představené hypotézy. Při testování formulujeme prognózu, která z naší hypotézy vyplývá: pokud byl muž pohřbený na čestném místě uvnitř kostela opravdu jeho zakladatelem, příp. vlastníkem, musel disponovat takovým majetkem či příjmy, který by dokázaly zajistit provoz kostela. Zároveň vlastnil i důstojné sídlo – *curtis*, které by odpovídalo jeho společenskému postavení. Místo podobné tomu, jaké zmiňuje Kosmas, když popisuje, jak hradecký správce Mstiš z Bíliny hodoval s biskupem „ve svém dvoře před kostelem“ (*Macháček – Wihoda 2019*, 188–189). Takové sídlo by mělo 1) být lokalizováno poblíž kostela, 2) být ohrazeno, 3) obsahovat pozůstatky materiální kultury spojené s vyšší společenskou vrstvou, 4) být tvořeno specifickým typem staveb odlišným od běžné venkovské zástavby (povrchovými či zděnými objekty, řemeslnickými dílnami apod.). Prognózu a z ní vyjmenované důsledky jsme srovnali s našimi empirickými daty. V případě souladu lze prohlásit hypotézu za koroborovanou, v případě nesouladu za falzifikovanou.

Při testování vstupní hypotézy jsme se zaměřili na obytnou a výrobní komponentu zdejšího sídelního areálu. Jak jsme již dříve zjistili, některé sídlištní aktivity zde sice předcházely vzniku kostelního hřbitova a sídlištní objekty se nacházely i pod kostelním pohřebištěm či v jeho bezprostřední blízkosti, hlavní masa sídlištních relikvů však ležela mimo plochu pohřebiště a byla s kostelem víceméně současná. Intenzivní výzkum v tomto prostoru začal až v roce 2013. Celkově bylo v letech 2008–2020 odkryto na Severovýchodním předhradí Pohanska 203 sídlištních objektů různé kategorie, včetně rotundy, a 175 pohřbů (včetně pohřbů v sídlištních objektech i aditivních pohřbů v jedné

hrobové jámě), z nichž 154 patří k již publikovanému kostelnímu pohřebišti a dalších 21 je rozptýleno na sídlišti v podobě osamocených hrobů či v malých skupinkách. Kromě toho jsme prozkoumali 65 kůlových či sloupových jam a různé žlábký. Pozůstatky z raného středověku zde doplňovaly nepočtené nálezy z pravěku a recentní stavby převážně z 20. stol.

Plocha archeologického výzkumu byla opakovaně každou sezonu rozměřena do pravidelné sítě orientované ve směru S–J a tvořené čtverci o stranách 5 × 5 m. V této základní síti byly lokalizovány všechny zachycené archeologické struktury. Čtvercová síť je základem pro podrobnou metrovou síť, která je vodící mřížkou při následné skrývce nadložní vrstvy. Skrývání nadložní vrstvy bylo prováděno výhradně ručně, v umělých vrstvách a v systému metrové sítě. Nadložní vrstva byla postupně odstraňována a z větší části prosévána na mechanických motorových sítích, která byla pořízena pro potřeby výzkumu. Tímto způsobem bylo zachyceno velké množství dobře lokalizovaných nálezů již v nadložní vrstvě, což později pomohlo při vyhodnocení jejich prostorové distribuce. Po odstranění nadložní vrstvy byl začištěn povrch podloží, na němž jsou identifikovány zahloubené objekty. Sídlištní objekty byly podle velikosti rozděleny na polovinu nebo čtvrtinu a poté exploatovány. Sediment, který obsahovaly, se také kompletně prosíval. Terénní situace byly dokumentovány standardním způsobem fotograficky a geodeticky s maximálním využitím moderních technologií a digitalizace.

Na Severovýchodním předhradí byly během výzkumů z let 2008–2016 zachyceny všechny druhy sídlištních objektů, které jsme na Pohansku dosud identifikovali, a navíc i některé ještě neznámé.

Prozkoumali jsme celkem šest zemnic. Jedná se o čtvercovité objekty různě zahloubené do podloží s kamennou pecí nebo jejími zbytky umístěnými zpravidla v rohu na podlaze. Pět zemnic bylo datováno na základě keramického inventáře a radiokarbonové metody do velkomoravského období, jedna zemnice (O186) byla zařazena do starohradištního období. Jednoznačně nejzajímavější velkomoravskou zemnicí je objekt O194 s hromadným nálezem železných předmětů. Na podlaze či při stěně zde bylo rozloženo 95 artefaktů – mezi nimi ataše, rukojeti a obroučky ze tří věder, dvě sekerovité hřivny, klíč, různá železná kování, čtyři nákončí, tři průvlečky a dvě přezky, dvě ostruhy, krojidlo, dvě radlice, objímky z kopy, tři srpy, nůžky, pila, sekáč, sekera zvláštního tvaru, vrták, kladivo a unikatní protahovačka na výrobu drátu. Velice podobné spektrum nálezů i jejich kvantitativní zastoupení zmiňují *Brevium Exempla* jako výbavu (*utensilia*) královských či biskupských hospodářských dvorů ve franské říši 9. stol. Zmiňovány jsou různé druhy seker, vrtáky, různé řezbářské nástroje (*scrotisan*, *bursa*), malý a velký hoblík (*noil* a *scabo*), kopy, srpy, lopaty a různá dřevěná

utensilia. Kromě toho se uvádí i *ferramenta* čili vojenská výstroj, kam bychom mohli zařadit jistě i ostruhy. Soubor železných předmětů obsahoval i součásti opaskových garnitur, které patřily do šatníku jedinců s předpokládaným vyšším sociálním statutem, mezi něž lze řadit i jezce nebo bojovníky obecně.

Mezi objekty zvláštní funkce řadíme dlouhé zahloubené objekty (O207 a O255), které již B. Dostál definoval jako jámy 6–15 m dlouhé, 2–3 m široké, někdy poměrně mělké (0,5–0,6 m), jindy značně hluboké (1–1,6 m). Jejich funkce v živé kultuře s největší pravděpodobností souvisela s výrobní činností, diskutuje se však o jejím charakteru. Část badatelů je dává do souvislosti s textilnictvím, jiní píší spíše obecně o řemeslnických dílnách.

V sezoně 2018 jsme na Severovýchodním předhradí prozkoumali objekt O266, interpretovaný jako studna. Na jejím dně byly dokumentovány a vyzvednuty dřevěné konstrukční prvky, které byly následně podrobeny dendrochronologické analýze, jež poskytla klíčové informace o datování sídliště.

Při výzkumu byla prozkoumána řada otopných zařízení. Dělíme je na čtyři skupiny: 1) otopná zařízení v zemnicích, 2) otopná zařízení nadzemních domů, 3) pyrotechnologická zařízení pro kovovýrobu, 4) chlebové pece/pekárny. Zvláštní pozornost byla věnována především pyrotechnologickým zařízením, která se koncentrují na okraji sídliště za asfaltovou komunikací. Část z nich však asi patří do časně slovanského či starohradištního období. V kontextu Pohanska je výjimečná velkokapacitní chlebová pec (O203), která byla několikrát přestavována. Její vyhřívání kopulovitá část o průměru 1,1 m byla ve starší fázi existence pece zatesaná do stěny objektu.

Pozoruhodná je i soustava dvou objektů (O178 a O327), které tvoří rozsáhlý nepravidelný komplex o rozměrech 7,7 × 5 m (27,85 m²). Funkce jámy O178 je pravděpodobně stejná jako u rozsáhlého objektu 6 z Lesní školky (o rozměrech 15 × 10 m), kde se podle B. Dostála těžila hlína na výrobu keramiky, omazávání stěn domů apod. Objekt O327 byl interpretován jako pozůstatek stratigraficky mladší pece.

Zcela novým a na Pohansku dosud neznámým druhem objektu je depozit kamenů a žernovů (O164). Jedná se o jámu oválného půdorysu (2,3 × 1,5 m, hloubka 1,06 m) vyplněnou vrstvou hustě sypaných kamenů, žernovů a fragmentů dalších artefaktů. Z hlediska interpretace chápeme objekt O164 jako sklad kamenné suroviny. Vyloučit však nelze ani jiný, např. symbolický smysl tohoto extrémního depozitu.

Většinu prozkoumaných objektů na Severovýchodním předhradí tvořily jámy různého charakteru a patrně i různé funkce. Podle jejich rozměrů a tvarů jsme je rozdělili na obdélníkové, kruhové, oválné, vanovité a žlabovité. Nejzajímavější jsou objekty žlabovité, které se často nacházejí v těsné blízkosti povrchových otopných zařízení, a tedy rekonstruovaných nadzem-

ních domů. Lze se domnívat, že žlabovité jámy byly vyhloubeny při stavbě nadzemních domů za účelem získání stavebního materiálu, příp. jako součást jeho konstrukce (drenáže apod.).

V několika případech se podařilo identifikovat i pozůstatky nadzemních domů (ND). Nejbezpečnějším indikátorem přítomnosti povrchové stavby je otopné zařízení či jeho zbytky. Jde o pec, ohniště, topeniště nebo i kumulaci kamenů a mazanice, zachycenou terénním výzkumem na úrovni původního, tj. velkomoravského povrchu. Takových staveb je osm. Nelze však vyloučit, že jich bylo na sídlišti více, jak naznačuje post-exkavační vyhodnocení rozptylu nálezů v nadložní vrstvě. Některé méně nápadné pozůstatky nadzemních domů mohly totiž během terénního výzkumu uniknout pozornosti. Naše představy o stavebních konstrukcích nadzemních domů jsou vyloženy hypotetické, nicméně předpokládáme, že šlo o srubové stavby, jak napovídají nálezy mazanic s trojúhelníkovým průřezem, známé i z jiných poloh Pohanska. Zřejmě se nebudou příliš lišit od staveb z jiných velkomoravských center. Speciální úpravy podlah v podobě písčitých či jílových navážek, jak je známe např. ze sousedních Valů u Mikulčic, jsme však na Pohansku zatím s jistotou nezachytili.

Jednoznačně nejzajímavější z nadzemních domů (ND224) byl prozkoumán v roce 2015 na jihovýchodním okraji zkoumané plochy. Jedná se o nadzemní dům se zděnou podezdívkou. Po odstranění drnu a následném snižování nadložní vrstvy v těchto místech se nám nejprve podařilo vypreparovat plošně omezenou destrukci kamenů a malty o rozměrech 7,2 × 4,5 m, orientovanou delší osou ve směru SZ–JV. Na severovýchodním okraji destrukce jsme již po odstranění a preparaci první nadložní vrstvy identifikovali pravouhlé nároží z kamenů spojovaných maltou o maximálních rozměrech 1,93 × 1,93 m a šířce zdiva 0,6 m. Rekonstrukce nadzemního domu ND224, jehož nedílnou součástí je kamenné nároží O224, vychází z pozorování malto-kamenné destrukce, sledování prostorových vztahů mezi destrukcí domu a okolními zahloubenými objekty i z analogií z Velmožského dvorce na Pohansku. Podle uvedených analogií i dle našich terénních pozorování soudíme, že zděná konstrukce vymezovala okraj domu, jehož vnitřní prostor se rozkládal směrem na severovýchod (šířka domu) a jihovýchod (délka domu) od nároží. Jeho šířku odhadujeme na 4,7 m a délku na 6–8 m. Byl to obytný dům srubové konstrukce, v němž zděné nároží mohlo plnit funkci tepelného akumulátoru, případně chránilo dřevěné stěny před vznícením, pokud je rozlámaná mazanicová kra v rohu zbytkem ohniště. Podobné architektonické řešení nacházíme např. v královské falci v Paderbornu či na předhradí falce v Tilledě.

Na zkoumané ploše sídliště byla identifikována soustava žlábků orientovaných různými směry. Jedná se

o 0,3 až 0,5 m široké žlábků, jejichž hloubka kolísá od 0,1 do 0,3 m od úrovně začistěného podloží. Nejvýraznější uskupení žlábků sestává ze šesti liniových struktur označených jako Z04 až Z09, které ohraničovaly několik obdélníkových na sebe navazujících ploch. V případě žlábků Z04, Z05 a Z06 se podařilo zachytit jedno, a to severní nároží ohrazené plochy, u žlábků Z06 známe kromě severního i druhé nároží, a to západní. Ostatní nároží se buď nacházejí mimo zkoumanou plochu, nebo je nebylo možné identifikovat. Tři zmiňované žlábků (Z04, Z05 a Z06) vytvářely sousedící nároží a svými delšími stranami probíhaly paralelně od jihozápadu k severovýchodu ve vzdálenosti 6 až 8 m. Největší délka strany ohrazené plochy, kterou jsme jednoznačně potvrdili výzkumem, musela přesahovat 35 m (Z05). Nejmenší doloženou délku definuje vzdálenost mezi dvěma nárožími žlábků Z06, která je 33 m. Pokud všechny zmíněné žlábků patří ke stejnému komplexu, což předpokládáme, neboť jsou navzájem rovnoběžné, resp. kolmé, pak šířka ohrazené plochy varíovala mezi 19 a 44 m. Ze stratigrafického hlediska sledujeme, že žlábků narušují starší objekty, datované do časně slovanského nebo starohradištního období. Pokud jde o vztah žlábků a velkomoravských objektů, pak lze konstatovat, že jsme na prozkoumané ploše nezaznamenali žádný případ, kdy by žlábků narušovaly objekty, které jsou na základě keramického inventáře nebo radiokarbonového datování zařazeny do tohoto období. Naopak ve všech dalších zjištěných superpozicích byl žlábek vždy porušen výkopem mladšího zahloubeného objektu nebo nebyl narušen vůbec, jako v případě vnějšího žlábků s nárožím Z04, který tak může (ale nemusí) být nejmladší. Raně středověké žlábků, které byly prozkoumány v letech 2008–2019, se svojí hloubkou a šířkou neliší od žlábků, které známe z dříve prozkoumaných částí Severovýchodního předhradí, areálu tzv. Lesní školky či Žárového pohřebiště. Liší se však od žlabů mohutného palisádového opevnění z polohy Velmožského dvorce, které mělo zcela jiné parametry. Úzké a mělké žlábků, které jsme zjistili na Severovýchodním předhradí, souvisejí v kontextu Pohanska s oplocením usedlostí či parcel, které byly identifikovány díky kombinaci archeologických a geofyzikálních výzkumů. Průměrná plocha těchto čtvercových, resp. obdélníkových usedlostí byla okolo 1 400 m², což rámcově odpovídá odhadované ploše nově prozkoumaného ohrazení na Severovýchodním předhradí. To, co však odlišuje dosud známá ohrazení usedlostí z Pohanska od situace na Severovýchodním předhradí, je půdorys s několika paralelními nárožími, která svědčí buď o složitější vnitřní struktuře nově objeveného komplexu, nebo o jeho postupném přestavování, případně zvětšování. Některé stavby, jako např. zemnice O194 s hromadným nálezem železných předmětů, umístěná v nároží středního žlábků (Z05), ohrazení respektovaly, jiné,

zřejmě mladší, jako např. nadzemní dům ND168, některé žlábků asi překrývaly.

V sezonách 2013–2016 bylo na Severovýchodním předhradí Pohanska prozkoumáno 14 hrobů (H203–H216), které patří do kategorie tzv. disperzních sídlištních pohřebních areálů. Vytvářejí v rámci struktury sídliště malé funerální areály, skupinky hrobů nebo se nacházejí zcela soliterně. Mají netypické demografické složení, neboť zde zcela absentují starší děti ve věku Infans II–III a juvenilní jedinci. V hrobech bylo pohřbeno 10 dospělých jedinců a čtyři velmi malé děti ve věkové kategorii Infans I (v hrobě H204 byly rozlišeny kosti ze dvou jedinců). U hrobu H216, který byl identifikován v profilu sondy, nelze pohlaví ani věk zemřelého určit. Mezi dospělými jedinci byly rozeznány čtyři ženské a šest mužských skeletů. Všichni dospělci byli starší 30 let. Inventář jsme našli pouze v hrobu staré ženy H208. Mrtvá byla ozdobena náhrdelníkem, ze kterého se dochovaly dva skleněné korálky (jeden pouze v malých fragmentech) a závěsek v podobě provrtané fosilní ulity. Pod pravou lopatkou a horní částí humeru se nacházel malý železný nůž. Ze 14 sledovaných hrobů jich 10 bylo v nějakém vztahu s dalším archeologickým kontextem. Nejčastěji je zaznamenána situace, kdy funerální kontext jasně porušoval sídlištní, a to celkem osmkrát. Stratigrafický stav, kdy byl hrob porušen mladším sídlištním objektem, jsme zaznamenali pouze v jednom případě. Posledním, ale zato velmi důležitým případem prostorového kontaktu archeologických kontextů, je vzájemný stratigrafický vztah mezi hrobem skrčence H206 a nárožím základového žlabu Z04, kde byl hrob situován. Nároží Z04 protínalo hrob v místě nohou. Stratigrafický vztah hrobové jámy a výkopu nároží tak není jasný. Zásypy obou kontextů nebylo možné rozlišit. Ve hře jsou tři možné alternativy: starší hrob a mladší ohrazení; současnost obou kontextů; starší ohrazení a mladší hrob. Všechny alternativy jsou ve stavu dalšího zkoumání. Pohřbený jedinec zde byl uložen v silně skrčené pozici na levém boku. Pokud je extrémně skrčená pozice těla brána jako důkaz zvláštního zacházení a hrob je současný s nárožím ohrazení, pak můžeme uvažovat v tomto případě o stavební oběti, která měla zajistit bezpečnost, odolnost ohrazení, potažmo ochránit to, co se v ohradě nacházelo. Samozřejmě, pokud je hrob H206 starší nebo mladší než žlab Z04, pak je nálezová situace dílem náhody a interpretace kontextu se bude ubírat jiným směrem. Standardní polohou těla v hrobě pro raný středověk je uložení v natažené poloze na zádech s horními končetinami podél těla anebo v různé míře pokrčenými v tupém úhlu směrem k abdominální oblasti anebo v ostrém úhlu k hrudníku. V této regulární poloze byla pohřbena většina sledovaných hrobů, celkem devět jedinců. Disperzní sídlištní hroby ze Severovýchodního předhradí je možné zařadit do vrcholné až pozdní fáze

velkomoravského období případně do období povelkomoravského.

Z movitých archeologických nálezů patří k těm nejčastějším sídlištní keramika a zvířecí kosti. Z výplně 154 sídlištních objektů a z jiných stratigrafických jednotek (kromě jednotlivých zahloubených objektů, příp. jednotlivých vrstev uvnitř výplně objektů, jde např. o koncentrace nálezů v sídlištních vrstvách) bylo v sezonách 2008 až 2016 získáno 25 804 keramických fragmentů o celkové hmotnosti 324 701 g. Mnohem více nálezů pochází z nadložní kulturní vrstvy. V letech 2008–2016 jde o 89 089 fragmentů o celkové hmotnosti 801 461 g. Vyhodnocení keramických nálezových celků slouží především k datování sídliště ze Severovýchodního předhradí a k výzkumu prostorové distribuce archeologických nálezů.

Do současné doby jsou z nového výzkumu Severovýchodního předhradí zpracovány pozůstatky zvířat (bez ryb) ze 173 objektů v celkovém počtu 8 900 druhově určených nálezů, vážících celkem 196 kg. Druhové spektrum nalezených zvířat je poměrně pestré. Kromě osmi druhů domácí fauny se objevují hojně i zvířata lovená. Tato skutečnost je o to zajímavější, že právě lovná zvířata představují výrazný podíl z dochovaných kostí (18 %), a to jak v počtu, tak i v hmotnosti nálezů.

Z domácích zvířat převažují nálezy prasete domácího. V nižším počtu je zastoupen tur a na třetí pozici co do četnosti ovce–koza. Největší objem živočišné stravy ovšem získávali obyvatelé předhradí spíše z tura, což souvisí s jeho velikostí, která se odráží v hmotnosti těla, potažmo dochovaných kostech. V kategorii lovné fauny se situace značně liší od srovnatelných lokalit tohoto období. Vysoká intenzita lovu je dána přítomností zejména nálezů divokého prasete a překvapivě i bobra evropského.

Díky flotaci jsme získali z terénních výzkumů na Severovýchodním předhradí 217 rostlinných makrozbytků a 3839 zlomků uhlíků. Ze získaných rostlinných makrozbytků vyplývá, že v okolí Pohanska u Břec-lavi byly v době velkomoravské pěstovány jako hlavní chlebové obilniny žito a pšenice obecná. Proso, oves a ječmen tvořily menší podíl, přičemž proso dominuje mezi nálezy ze sídlištní vrstvy.

Poměrně bohatý je na Pohansku sortiment pěstovaných ovocných druhů. Nálezy luxusních plodin, jako broskvoň či réva, mají paralely v dalších centrálních lokalitách raného středověku, zejména v Mikulčicích. Na Pohansku je réva vinná u nás vůbec poprvé doložena jak pylovou a makrozbytkovou, tak i antrakologickou analýzou, což můžeme interpretovat jako doklad lokálního pěstování. Zuhelnatělý výhonek révy vinné byl na Severovýchodním předhradí objeven jen asi 1,5 m od stěny rotundy a radiokarbonově je datován do širokého intervalu mezi roky 685 až 886 AD (95,4 %, 1225 ± 30 BP). Jak jeho poloha, tak i datování a nálezový kontext evokují souvislost s křesťanským

svatostánkem a obřady, v nichž hrálo víno důležitou roli.

Mezi drobné a nekeramické nálezy řadíme artefakty, které se na sídlišti vyskytují v podstatně menších počtech než běžné fragmenty z keramických nádob či zvířecí kosti a mazanice. Na základě jejich spektra však lze rozpoznat specifický účel zkoumaného sídliště. Severovýchodní předhradí Pohanska se liší od ostatních částí zdejší sídlištní aglomerace výrazně vyšším počtem drobných a nekeramických nálezů. V sezonách 2008–2016 a 2018 jsme vyzdvihli z výplně sídlištních objektů 1 050 artefaktů, resp. jejich fragmentů z kategorie drobných a nekeramických nálezů a dalších 1 689 kusů ze sídlištní vrstvy. Nepřehlédnutelný rozdíl může mít dle našeho názoru dvě příčiny. První z nich je odlišná metodika výzkumu. Druhým možným důvodem je skutečnost, že kulturní sediment zde byl opravdu nasycen artefakty v mimořádné míře. Tento jev zřejmě souvisí se specifickým účelem zkoumaného prostoru, který považujeme za sídlo místní elity, a možná i s faktem, že osídlení zde přežívalo o něco déle než v jiných částech Pohanska a mohlo být ukončeno mimořádnou událostí, která vedla k náhlému opuštění sídliště, díky čemuž zůstaly artefakty na místě a nikdo s nimi dále nemanipuloval. Nejpočetnějšími nálezy sezon 2008–2016 a 2018 jsou doklady každodenního života a předměty spojené s výbavou běžné domácnosti či s osobní hygienou. Patří sem hojně zastoupené kovové součásti věder, nože, brousky či ocílky. Další výrazná a bohatě zastoupená kategorie souvisí se zajištěním výživy. Překvapivě vysokých počtů dosahují nálezy žer-novů, sloužících k ručnímu mletí obilí. Na Severovýchodním předhradí se vyskytují jak v celých kusech, tak i v čtených zlomcích. S určitou výhradou lze se zajištěním výživy spojit i železné misky slezského typu, které byly v moravském prostředí používány nejspíše k přípravě pokrmů. Relativně početné jsou nálezy zemědělského nářadí. Velkou skupinu nálezů spojujeme s konstrukcí domů. K těm nejčastějším patří železné hřeby, skoby a různá železná kování. Méně obvyklé jsou klíče či vzácné loučnický. Početné a různorodé předměty souvisí s řemeslnou výrobou. Zvláště výrazné jsou na Severovýchodním předhradí doklady kovo-zpracujícího řemesla, reprezentované jedenácti tyglíky, z nichž ovšem část může pocházet ještě z předvelkomoravského období, různými vytepávacími hroty, průbojníky či sekáči. Objevili jsme i kladivo a dláta, které však mohly sloužit i k jinému účelu – např. k opracování dřeva či kamene. Zcela mimořádným nálezem je protahovačka na drát (průvlak) z objektu O194, která má v Evropě jen několik málo raně středověkých analogií. Ke specifickým účelům, např. broušení dlouhých čepelí mečů, sloužily rotační kamenné brusy, které jsou na Severovýchodním předhradí zastoupeny osmi kusy. Práci s barevnými kovy zde dokládají nálezy olova. Další skupina

nástrojů souvisí s opracováním dřeva. Běžnou výrobní činností bylo textilnictví, s nímž spojujeme početné přesleny, hliněná závaží ke stavům, jehly a jehelníčky, pérové nůžky, vochle. Nejenom při zpracování textilu, ale i kůží a kožešin našly své uplatnění kostěné artefakty označované jako proplétáčky, dále šídla a hroty, resp. tzv. kostěné „brusle“.

Zvláště cenné jsou předměty, které spojujeme s přítomností elity a s vojenstvím, resp. jezdeckvím. Jedná se o různorodou a poměrně početnou kategorii artefaktů. Ženskou elitu identifikujeme podle šperků a ozdob, které však na Severovýchodním předhradí nereprezentují ty nejhonosnější exempláře, ale spíš jednodušší ozdoby, jakými jsou skleněné gombíky, skleněné a kamenné korálky bronzové náušnice a bronzové prsteny. Pozůstatkem cennějšího předmětu, možná šperku, je stříbrný plíšek s vytepávanou výzdobou. Unikátním nálezem v moravském prostředí je velký polyedrický korál z horského křišťálu, který má své analogie na Blízkém východě a v elitním prostředí skandinávských Vikingů či pobaltských Slovanů. Může pocházet ze Středomoří, Indie, Íránu, příp. z Kavkazu či Černomoří. Relativně početné jsou fragmenty skleněných hladítek, která měla být používána k žehlení vzácných textilií, příp. k drcení soli a koření. I další výrobky ze skla, zvláště fragmenty ze skleněných nádob, mají vysokou sociální relevanci. Stejný význam má i nález hracího kamene ze sklovitého materiálu – možná vyvěřeliny či skla.

Materiální kultura mužské elity se projevuje především zbraněmi, bojovníckou a jezdeckou výstrojí a kovovými součástmi oděvů. Při našich výzkumech jsme našli v sídlištních objektech či vrstvách 14 ostruh či jejich částí; osm udidel a mnoho železných kroužků, z nichž většina pochází z drátěného brnění. Přítomnost příslušníků nejvyšší společenské vrstvy dokládají části mečů – unikátní hlavice z meče Petersenova typu W a příčka. K těmto mimořádným nálezům lze připočítat i střečovité kování pochvy meče. Jedinečný je i pozlacený vrchlík z faléry postroje koně. Jako zbraně sloužily bezpochyby i některé sekery a početné hroty šípů. K výstroji jezdců a bojovníků patří kovové součásti jejich řemení, jak z opasků, tak i z garnitur ostruh či podkolenních řemínků. Ze sídlištních kontextů na Severovýchodním předhradí známe železná nákončí, přezky či průvlečky, z nichž některé mají bohatou plastickou výzdobu a doplňky z barevných kovů.

Obchodní aktivity můžeme s jistou mírou opatrnosti spojit se třemi olovenými závažími bochánkovitého či čtvercového tvaru s otvorem. Zcela zvláštní kategorii tvoří 54 zlomků železných sekerovitých hřiven, o jejichž účelu se stále vedou spory.

Sféru náboženství reprezentují dva artefakty – olovený křížek typu Velké Bílovice a možná i železný plechový zvonek se závěsným ouškem nalezený poblíž kostela.

Spektrum nálezů, které jsme na Severovýchodním předhradí Pohanska našimi nejnovějšími výzkumy získali, dobře koresponduje s materiální kulturou raně středověké elity, jak ji známe např. z velmožských dvorců v prostředí dánských Vikingů (Jørgensen 2010b, 284).

Na Pohansku u Břeclavi se podobně jako i na jiných archeologických lokalitách dochovávají některé pozůstatky lidské činnosti jen v nadložní (kulturní) vrstvě. Při analytickém vyhodnocení nadložních vrstev jsme pracovali se dvěma typy dat. Prvním byly vlastní nálezy z nadloží (keramika, zvířecí kosti, mazanice a drobné či nekeramické nálezy), a to zejména údaje o jejich počtu a hmotnosti v kvadrantu 1 × 1 m. Druhým typem dat byly velikostní kategorie fragmentů keramiky. Na dosud prozkoumaných plochách v sezonách 2008–2018 bylo v nadloží objeveno více než 185 000 a ve výplni zahloubených objektů přes 69 000 kusů nálezů různého druhu. Prostorové vyhodnocení distribuce nálezů z nadložní vrstvy a z výplně zahloubených objektů nám pomáhá při rozpoznání raně středověkých aktivit na zkoumaném sídlišti i při pokusu o strukturování odkryté plochy. Jednoznačnou interpretaci získaných dat však komplikuje skutečnost, že osídlení na Severovýchodním předhradí nevzniklo naráz, ale postupně se vyvíjelo a proměňovalo. Ani s pomocí prostorové analýzy nejsme schopni zachytit všechny nuance.

V distribuci nálezů v nadložní vrstvě se projeví především nadzemní stavby, v jejichž okolí se nacházejí koncentrace mazanice, keramiky i zvířecích kostí, příp. různé odpadové povrchové areály. O aktivitách probíhajících v různých částech plochy prozkoumané na Severovýchodním předhradí nejvíce vypovídají koncentrace jednotlivých druhů drobných a nekeramických nálezů. Zajímavá kumulace se nachází na ploše za asfaltovou komunikací, kde se koncentrují tyglíky, odpad z kovovýroby a kostěné hroty – ty ovšem mohou souviset s předvelkomoravským osídlením. Můžeme zde proto uvažovat o výrobních aktivitách, spojených s kovovýrobou, kterým byl vymezen úplný okraj sídlištního areálu, i když datování těchto aktivit je nejisté.

Zcela výjimečnou situaci registrujeme v okolí stavby s kamenným nárožím zděným na maltu. Nachází se zde nejen největší koncentrace součástí stavebních konstrukcí, ale zejména artefakty spojené s elitami, součásti opaskových garnitur, broušená kamenná industrie, kovové součásti nástrojů, skleněné nádoby, doklady kovovýroby, hřivny či šipky. Analogické stavby s vyzděným nárožím se až na ojedinělou výjimku nacházejí pouze v poloze Velmožský dvorec, kde souvisí s rezidencí panovníka nebo jiného příslušníka nejvyšší společenské vrstvy Velké Moravy. Koncentrace zmíněných nálezů v okolí takto konstruované stavby na Severovýchodním předhradí naznačuje, že k podobnému účelu patrně sloužil i tento prostor.

Plošná distribuce nálezů nám také ukazuje místa, kterými mohly procházet raně středověké cesty. Hlavní komunikace, směřující od hypotetické severní brány hradiska severovýchodním směrem, navazuje na dosud nezkoumanou severní bránu a geofyzikálně rozpoznanou hlavní cestu procházející centrální části aglomerace a směřuje na Mikulčice – blízké centrum Velké Moravy. Kromě hlavní komunikace se na sídlišťích nacházejí i menší cesty, které spojují vedlejší části sídliště s hlavní komunikací. Kromě hypotetických cest procházejících Severovýchodním předhradím registrujeme úbytek nálezů ve středu plochy vymezené žlábkou. Podobná distribuce nálezů byla pozorována i v uvnitř usedlosti v poloze Lesní hrůd a v *palatiu* na Velmožském dvorci. Proto i zde můžeme předběžně uvažovat o prázdném nádvoří dvorce.

Mimořádnou pozornost jsme věnovali datování sídliště na Severovýchodním předhradí. Chtěli jsme popsat nejenom relativně chronologický vývoj zdejšího osídlení, ale i synchronizovat tuto část aglomerace s dalšími osídlenými polohami Pohanska. Zkombinovali jsme multivariační statistickou analýzu sídlištní keramiky, vyhodnocení stratigrafických vztahů na lokalitě, dendrochronologické i radiokarbonové datování. Zjistili jsme, že sídelní areál na Severovýchodním předhradí tvoří nedílnou součást mladší fáze velkomoravského Pohanska. Vyhodnocení keramiky ukazuje, že na Severovýchodním předhradí je pouze minoritně zastoupena skupina VM2, která reprezentuje starší velkomoravskou fázi osídlení. Počátky intenzivnějších sídlištních aktivit na předhradí spojujeme až s keramickými skupinami VM3 a VM4, které dominují i v centrální části Pohanska, kde společně tvoří vrchol vývoje velkomoravské keramiky. Tyto skupiny lze na základě dendrochronologického datování studny (O266, VM3) vročit do období po roce 883 n. l. To je ve shodě s radiokarbonovým datováním zvířecích kostí a obilek z výplně objektů, které obsahovaly keramiku skupiny VM3 a VM4. Následný vývoj spojujeme s keramickou skupinou VM5, expanzí hrobů mimo hřbitovní ohradu, změnou orientace hrobů, recyklací svorových žernovů v otopných zařízeních některých zemnic a možná i změnou v subsistenční strategii obyvatelstva. Do 10. stol. řadíme také hroby z okolí rotundy, které se nacházejí na severní straně kostelního hřbitova. Radiokarbonové datování okrajových hrobů ukázalo, že musíme v těchto místech počítat s pohřbíváním po celou první polovinu 10. století, možná i déle.

Významnější velkomoravské sídlištní aktivity na Severovýchodním předhradí zřejmě začínají až po výstavbě (nebo během výstavby) dřevohlinitého opevnění s čelní kamennou zdí a současně s druhou fází velkomoravského osídlení. Celý sídelní areál, včetně rotundy a kostelního pohřebiště, vznikl na předhradí podél cesty směřující od severní brány na Mikulčice v 80. či 90. letech 9. stol., patrně současně s velkou pře-

stavbou Pohanska, která je charakterizována parcelací plochy a systematickou dvorcovou zástavbou. Sídelní areál na Severovýchodním předhradí sám procházel určitým vývojem, jehož kontury však nejsou příliš ostré. Zdá se, že některá zahloubená obydlí/zemnice byla nahrazena nadzemními domy s otopným zařízením, které však víceméně respektují původní urbanizační koncept. Oplocení usedlosti se postupně zvětšuje či přesouvá, přičemž starší žlábkou jsou překryty mladšími sídlištními objekty. Kostelní pohřebiště expanduje za původní hřbitovní ohradu a pohřbívá se i na sídlišti, jak ukazují superpozice disperzních hrobů nad zahloubenými objekty velkomoravského stáří. Některé velkomoravské nadzemní domy a zemnice zanikají asi náhle, neboť jejich inventář zůstal na místě. Osídlení na předhradí nakonec pokračuje do první poloviny 10. stol., kdy však již jen dožívá v závěrečné vývojové fázi (VM5) a nakonec ještě během 10. stol. definitivně mizí.

Na základě výsledků nové etapy archeologického výzkumu sídelního areálu na Severovýchodním předhradí Pohanska, který byl po roce 2012 zaměřen především na jeho obytnou a výrobní komponentu, konstatujeme, že prognózy vyplývající z naší hypotézy a zjištěná empirická data si navzájem neodporují. Testovali jsme, zda se přítomnost raně středověkých elit projeví i na sídlišti mimo kostelní pohřebiště. Prognóza o existenci rezidence vysoce postaveného příslušníka velkomoravské elity se ukázala jako správná, a hypotézu proto můžeme považovat za koroborovanou čili prozatím platnou. Raně středověká cesta oddělila sakrální a funerální část sídelního areálu od rezidenčního a hospodářského komplexu, který zde vznikl současně s rotundou a přilehlým kostelním pohřebištěm někdy v 80. či 90. letech 9. stol. v souvislosti s velkou přestavbou Pohanska.

Pomyslným středem tohoto areálu byla částečně podezděná stavba, kterou jsme označili jako nadzemní dům ND224, s nejbližšími strukturami (ND225, ND226, O205 apod.). Zde asi stál panský dům (*casa domincata*), v němž mohl sídlit muž pohřbený v rotundě a jeho rodina. O tom, zda k jeho rezidenci patřil i sousedící, žlábkou ohrazený prostor a další objekty či rekonstruované stavby, lze diskutovat. Je však zřejmé, že tento areál prodělal určitý vývoj a během krátké doby došlo k jeho reorganizaci.

V okolí rezidenční podezděné budovy s přímými analogiemi v „knížecím“ *palatiu* na Velmožském dvorci se kumulovaly artefakty odrážející habitus a životní styl raně středověké elity. Jde především o výstroj a výzbroj jezdce/bojovníka včetně částí elitních zbraní, jako byla např. hlavice meče Petersenova typu W, který byl zřejmě vyroben v Pobaltí a v českých zemích nemá obdoby. Importovány byly i skleněné stolní nádoby či exotické ozdoby, jako např. křišťálová polyedrická perla. Na sportovní lov a sokolnictví ukazují kosti jestřába a trofejní zvěře, např. medvěda. Na Pohansku se

v té době pěstovaly i luxusní plodiny, jakými byla réva vinná.

Pokud připustíme, že k panskému domu patřila i blízká ohrazená usedlost, v níž stála zemnice O194 se souborem kovových předmětů, která je datována do stejného období (VM3) jako rezidenční stavba ND224 s vyzděným nárožím, lze uvažovat o velmi komplexní sídelní jednotce. Z hospodářského hlediska by se podobala dvorům z Franské říše 9. stol. – tzv. *curtis*. Takový hospodářský dvůr býval obvykle centrem rozsáhlejší vilikace (Gauert 1965, 4) – jedné z forem raně středověkého velkostatku. Celý systém, který je v německé literatuře nazývaný „*Grundherrschaft*“, se v raném středověku vyvinul jako syntéza pozdně antického kolonátu s jeho ekonomickými, resp. právními vztahy a germánských zvyklostí. Systém velkostatků se šířil z oblastí silné římské tradice a v západní Evropě se prosadil s postupující „frankizací“. K významným držitelům velkostatků kromě panovníka patřily i církevní instituce a šlechta, která je mohla získat za své služby panovníkovi při kolonizaci nových území apod. (Schulze 2004, 113–114, 126–140). To, co jsme odkryli na Severovýchodním předhradí Pohanska, by mohl být zárodek služebného panského dvora (*Fronhof, curtis*), k němuž obvykle patřily i závislé rolnické usedlosti (*mansi*). Raně středověký velkostatek se však na Moravě nedokázal rozvinout a stabilizovat jako ve Franské říši, odkud byla jeho idea zjevně importována, a nezůstaly tak po něm žádné stopy v písemných pramenech. Pokud takový dvůr existoval i na Pohansku, pak jen dvě až tři desetiletí, a poté zanikl společně s Pohanskem a celým velkomoravským společenským systémem. V majiteli takového dvora a v jeho rodině bychom přesto mohli vidět zárodek budoucí pozemkové šlechty.

V českých zemích se otázkou uspořádání slovanské společnosti, vznikem pozemkové šlechty i zaváděním „feudálního“ řádu zabývalo jak kritické dějepisceví 19. stol., tak dějepisceví marxistické 20. stol. (Žemlička 1997, 191–192). Přes veškerou snahu zůstává řada problémů souvisejících s genezí šlechty dodnes nevyřešena. Nejasnosti panují dokonce i v základní terminologii. Samotné slovo „šlechta“ se ve staré češtině objevuje relativně pozdě, až v první polovině 14. stol., jako označení sociální skupiny, jejíž členové disponují dědičným souborem mimořádných vlastností a schopností (urozenost), majetku a moci (Macek 1997, 9–25). V tomto kontextu se v české historiografii termín šlechta tradičně vyhrazuje až pro ty urozené, jejichž postavení se opíralo o pozemkové vlastnictví (Klápště 2005, 27–28). Pro označení členů vrchních pater raně středověké společnosti před 13. stol. se proto mnohdy volí alternativní pojmy, jakými je v poslední době oblíbený „urozenec“ či „velmož“, případně „nobilita“. Pro zevšeobecňující označení této společenské skupiny se užívá i zcela neutrální slovní spojení „raně středověká

elita“ (Burzler 2000, 168–170; Klápště 2005, 19–20; 2009, 538; Kouřil 2005; Tomková 2005, 151; Wihoda 2010, 256), mnohdy však bez vysvětlení distinktivních znaků jejího statusu.

Vznik soukromého pozemkového majetku je alfou i omegou celé komplikované diskuse. Podle všeobecného mínění se pozemková šlechta neobjevuje před polovinou 12. stol. (Klápště 2009, 541). Současné vědecké autority vesměs vylučují, že by raně středověký velkostatek a „privátní dvorce“ vznikaly již na Velké Moravě (Klápště 2009, 538; Třeštík 1997, 287; Žemlička 1997, 152–153). Oproti tomu se však objevily názory, že individuální soukromé pozemkové vlastnictví (a s ním provázaná moc a majetek) bylo již v 10.–12. stol. běžné (Antonín 2012, 98–99). Podobně uvažuje část badání i o 9. stol., kdy soukromé vlastnictví náleželo osobám označovaným jako *gospod*, jak vyplývá z rozboru právního pramene *Zákon sudnyj ljudem*, který byl ve staroslověnštině sepsán snad pro potřeby byzantské misie na Velké Moravě. K pozemkovým majetkům měly náležet také dvorce – sídla slovanské aristokracie (Havlík 1978, 44–46). Vyloučeno to není, neboť v sousední Východní marce nebyly v 9. stol. velké pozemkové majetky vlastněné Slovany ničím mimořádným (Mitterauer 1960, 721).

Z jakých kořenů šlechta vyrůstala a jak nabyla svůj pozemkový majetek, se dosud jednoznačně nerozhodlo. I mezi německými historiky probíhal spor, zda na počátku celého vývoje stál na území Franské říše jakýsi germánský „*Uradel*“ nebo naopak šlechtic nového typu, jehož společenské a ekonomické postavení vyplývalo z blízkého vztahu k panovníkovi – tzv. „*Dienstadel*“ (Steuer 1982, 359). V podmínkách českých zemí se uvažuje o tom, že urození zpočátku získávali svůj společenský status jako příslušníci panovnické družiny a rozhojňovali svůj majetek především odměnami (*beneficii*), udělovanými za správu země či díky blízkému vztahu k panovníkovi a jeho dvoru. Až později, od konce 12. stol., se pozemkový majetek dědil či rozšiřoval vlastní kolonizací dosud neosídlených území (Klápště 2011; Žemlička 1997, 358). L. Jan však připouští, že systém *beneficií*, která byla udělována zároveň s půdou, se k nám mohl rozšířit z Franské říše již v době Velké Moravy (Jan 2006, 192–193, pozn. 126), tedy podstatně dříve, než připouštějí jiní badatelé (Třeštík – Žemlička 2007, 129–134). Nejnovější výzkum našich historiků navíc ukazuje, že Velká Morava a její společenské špičky byly s franským a bavorským prostředím svázány mnohem těsněji, než jsme si dosud mysleli (Macháček – Wihoda 2016).

Situace na Moravě se tak v zásadě neliší od jiných periferních zón Franské říše – např. od vikingského Dánska. Zde dochází někdy v průběhu 9. stol., v návaznosti na změny v politicko-mocenské a ekonomické oblasti, ke změně chování místních elit, které při zajišťování potřebných zdrojů přecházejí z tributárního

systemu na systém režijního velkostatku. Budují velké pozemkové vlastnictví a obhospodařují ho s pomocí vlastního personálu. V archeologických pramenech se tento vývoj projevil i ve struktuře velmožských dvorců (např. v Tissø), na nichž se od 9. stol. kombinují prestižní stavby, řemeslnické dílny, obydlí pro čeled' a skladovací prostory (Jørgensen 2010a, 282–285), podobně jako na Severovýchodním předhradí.

Aktuální objevy učiněné na Pohansku a prezentované v této knize ukazují, že hypotéza o existenci služebné

a posléze i pozemkové šlechty na Velké Moravě může být správná, neboť v archeologických pramenech nacházíme její materiální koreláty. Potvrzuje se tak, že k dalšímu posunu v poznávání počátků středověké šlechty bude vzhledem k nedostatku písmenných pramenů docházet především na poli archeologie (Graus 1953, 150), která přináší stále nové objevy, jež s pomocí široké komparativní analýzy dokážeme kontextualizovat v rámci celoevropského prostoru. Takový metodologický vývoj však nepřekvapuje, neboť ho svého času anticipoval již F. Graus (Graus 1960, 107).